

AKIF RÜSTƏMOV

Jurnalistika

Bakı - 2005

Elmi redaktoru: **C. Məmmədli**, jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi kafedrasının müdiri, filologiya elmləri namizədi, dosent, Mətbuat Şurasının sədr müavini

Rəyçilər: **M. Mahmudov**, jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi kafedrasının dosenti, filologiya elmləri namizədi.

M. Mehdiyev, mətbuat tarixi kafedrasının baş müəllimi, tarix elmləri namizədi.

4 612
+ R 96

Rüstəmov A. R. Jurnalistika. Bakı Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 2005, 307 s.

Filologiya elmləri namizədi, dosent Akif Rüstəmovun «Jurnalistika» kitabında jurnalistikanın yaranması, tarixi və bu günü barədə, mətbuat janrları, şərəf və ləyaqətin qorunması və söz azadlığı uğrunda mübarizəsi öz əksini tapıb. Yeni mərhələyə qədəm qoymuş Azərbaycan jurnalistikası kütləvi informasiya vasitələri sahəsində beynəlxalq təcrübəyə, qanunvericilik aktlarına söykənərək inkişaf edir və bu inkişafın yolları kitabda göstərilir. Kitab jurnalist tələbələr üçün nəzərdə tutulub. KİV-də çalışanlar da istifadə edə bilər.

R 4502020000-1 01-2005
658 (07)-01

C
C

Akif Rüstəmov, 2005.
Bakı Universiteti Nəşriyyatı

252397

GİRİŞ

1. Hər kəsin istədiyi məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır.
2. Kütləvi informasiyanın azadlığına təminat verilir. Kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən mətbuatda dövlət senzurası qadağandır.

Azərbaycan Respublikasının
Konstitusiyası, 50-ci maddə

Kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətdəki iqtisadi, siyasi, ictimai və sosial durum haqqında, dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin, idarə, müəssisə və təşkilatların, ictimai birliklərin, siyasi partiyaların, vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti barədə operativ və doğru-dürüst məlumatlar almaq hüququna malikdirlər.

«Kütləvi informasiya vasitələri haqqında»
Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 8-ci maddə

Əlində tutduğun bu kitab jurnalistika fakültələrində tədris olunan fənlərin az bir qismini əhatə edir. Onlar haqqında qısa məlumat verməyi lazım bildik. Kitab yalnız tələbələrə kömək məqsədi ilə qələmə alınıb.

Dünyamız sürətlə inkişaf edir. Bu inkişaf jurnalist peşəsindən də yan keçmir. Həmişə olduğu kimi indinin özündə də jurnalist peşəsi ən «prestijni» peşə hesab olunur. Heç də təsadüfi deyil ki, ali məktəblərə qəbul imtahanları zamanı bu peşəyə ərizə verənlərin sayı daha çox olur.

Cəmiyyətimizin müasir inkişaf mərhələsində sözə maraq və tələb xeyli artmışdır. Maraq doğuran məlumatları toplamaq və yaymaq jurnalistin öhdəsinə düşür və bu onun peşə vəzifəsidir. Vətəndaşlar ölkədə baş verən hadisələrdən vaxtında məlumat ala bilmirlərsə, onunla bağlı müzakirələrdə iştirak edə bilmirlər. Amerika konstitusiyasının yaradıcılarından biri olan Ceyms Medison deyirdi ki, məlumatdan məhrum olan xalq məzhəkə və faciə doğuran hakimiyyətin astanasındadır.

Biz informasiyalı cəmiyyətdə yaşayırıq. Belə bir cəmiyyətdə yaşamaq və informasiyalardan məhrum olmaq ən azı «bədəbətlikdir». Ancaq təəssüflər olsun ki, bəzi hökumət adamları öz əməllərini ört-basdır etməyə, fəaliyyətləri barədə məlumat verməyi lazım bilmir, onu xalqdan gizlətməyə çalışır. Bu da talançılığa, korrupsiyaya yol açır. Bütün bunların qarşısını almaq üçün jurnalistlər çətin də olsa qanunun onlara verdiyi hüquqlardan istifadə etməyi bacarmalı, xalqa dövlət orqanları, vəzifəli şəxslərin işləri barədə ətraflı və düzgün məlumat verməlidir.

Artıq cəmiyyətimiz demokratiya və insan haqları anlayışını 80-ci illərin əvvəllərindəki kimi qavramır. Bolşevik

təfəkküründən çıxmış Azərbaycan xalqı demokratiyanın üstünlüklərini indi daha çox dərk edir. İnsanlarda dünyaya yeni baxış formalaşdırmaq günün ən vacib məsələsidir. Bu sahədə kütləvi informasiya vasitələrinin rolu çox böyükdür. Aşkarlıq və plüralizmin, söz və mətbuat azadlığının bərqərar olmasında KİV-in IV hakimiyyət kimi fəaliyyəti artıq hamı tərəfindən birmənalı qəbul olunub. Lakin jurnalistlərə qarşı təzyiqlər də ara vermir. Bu təzyiqlər təkcə indi yox, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində də uzun illər mövcud olmuşdur.

Söz azadlığı təhlükəsini hiss edən İngiltərə Krallığı hələ 1637-ci ildə mətbuata senzura qoydu. İngiltərə parlamenti mətbuat azadlığını boğan yeni bir qanun qəbul etməyə hazırlaşarkən Con Milton (1608-1674) parlament qarşısında (1644) «Areopagitica»* adlanan nitqini etdi. Con Milton bildirdi ki, senzura cəmiyyətin inkişafına zərər gətirir, daha çox isə o azad, yaradıcı insanın ləyaqətini təhqir edir. O, nitqini belə tamamıyır: «... mənə hər cür söz azadlıqlarından əvvəl bilmək, danışmaq və öz məsləkimə uyğun olaraq sərbəst fikir yürütmək azadlığı verin». Onun bu tarixi nitqi parlament tərəfindən qəbul olunmur. Yalnız onun ölümündən 20 il sonra – 1694-cü ildə senzura ləğv olunur.

Con Miltonun sərbəst fikir yürütmək azadlığı haqqındakı qiymətli fikirlərini sonralar bir çox ölkələrin müdrikləri inkişaf etdirdi. Böyük öndər M.Ə.Rəsulzadə 1911-ci ildə «İrani – nov» qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində bu fikrə gəlirdi ki, «mətbuat o zaman öz vəzifəsini lazımınca yerinə yetirə bilər ki, öz işində tam azad olsun. Öz məqsədinə çatmaq üçün mətbuat azad olmalıdır» [55, 75].

Azərbaycan mətbuatı yarandığı dövrdən – 1875-ci ildən 1990-cı illərin əvvəllərindək senzura şəraitində fəaliyyət göstərmişdir. Sonralar senzura ləğv olunsada, Ermənistan—

* Qədim Afinada Ali Məhkəmə (Areopag) qarşısında söylənilən nitq.

Azərbaycan müharibəsi getdiyindən hərbi senzura qalmışdı. Yalnız sonralar senzuranın ləğvi Azərbaycanda KİV-in fəaliyyətini gücləndirdi.

Azərbaycanın müasir KİV sistemində əsasən iki mühüm model – dövlət və özəl kütləvi informasiya vasitələri fəaliyyət göstərir. Etiraf edək ki, dövlət KİV-i keçmiş ənənəsindən hələ yaxasını qurtara bilmir. Azərbaycan Qərb qanunvericiliyinə və Qərb modellərinə üstünlük verirsə, deməli, bizim istəyimizdən asılı olmayaraq dövlət nəzarətində olan KİV-lər azalmalıdır. Bugünkü Azərbaycan KİV sistemində özəl kütləvi informasiya vasitələri mühüm rol oynayır və həyatımıza nüfuz etməkdədir.

Həyatımız sürətlə inkişaf edir. Lakin problemlərdən də xali deyilik. Onların aradan qaldırılmasında publisistik sözün imkanlarından ağıllı şəkildə, ustalıqla istifadə olunmalıdır. Neçə ki, vaxtilə H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, Ə. Ağayev, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları publisistik sözün gücündən bacarıqla istifadə etmişlər.

Biz bu kitabda jurnalistikanın yaranmasına, Azərbaycan və xarici ölkə jurnalistikasının keçdiyi yola qısa da olsa nəzər salmışıq. Bununla yanaşı, kitabda mətbuat janrları, jurnalistin etik normaları, qeyri-hökumət jurnalist təşkilatları barədə də söhbət açılır. Son illər KİV-lə bağlı verilən bir sıra qərar və sərəncamlar da kitabın əlavələr bölməsində öz əksini tapıb.

Əlbəttə, demək olmaz ki, kitabda jurnalist tələbələri maraqlandıran bütün suallara cavab var. Hər halda ümüdvəriq ki, onları maraqlandıran bir çox sualların cavabları tələbələrə yardımçı olacaq.

«Jurnalistika» kitabı jurnalistika fakültəsinin proqramı əsasında dərs vəsaiti kimi yazılmışdır. Jurnalist tələbələrlə yanaşı, bu kitab KİV-də çalışanlar üçün də maraqlı ola bilər.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN JURNALİSTİKA TARİXİ

- Jurnalistikanın yaranması
- XIX əsr jurnalistikası
- XX əsr jurnalistikası
- Müstəqil jurnalistikasının ilk addımları
- Qeyri-hökumət jurnalist təşkilatları
- Jurnalist təhsili tarixindən

Hər kəsi çağırıram – gəlmir, göstərirəm – görmür, deyirəm – gənmir. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın. Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan, bir necə ildən sonra su tökülməkdən o bərk daş mürur ilə əriyib dəşilir, habelə söz də. Ələlxüsus doğru söz. Belədə qəzet çıxarmaqdan savayı bir qeyri əlac yoxdur.

Həsənbəy Zərdabi

JURNALİSTİKANIN YARANMASI

Jurnalistika!

Hər gün ən çox eşitdiyimiz sözdür. Ola bilsin sən bu sözün mahiyyətinə varmamısan. Amma jurnalist olmaq arzusundasən. Ya mətbuatda, ya da teleradioda işləyəcəksən. Bəs heç bir dəfə də olsa maraqlanmısanmı jurnalistika nədir? Yox? Elə isə aşağıdakılara diqqət yetirək:

- Jurnalistika – kütləvi informasiya vasitəsidir...
- Jurnalistika - dördüncü hakimiyyətdir...
- Jurnalistika – doğru, həm də yalan informasiyadır...
- Jurnalistika – yaradıcılıqdır...
- Jurnalistika – publisistikadır...
- Jurnalistika – cəmiyyətin güzgüsüdür...

Siyahını uzadmağa ehtiyac yoxdur. Müxtəliflik göz qabağındadır. Deməli, jurnalistika çoxmənalı, çoxüzlü, çoxpənalıdır. Bir sözlə, jurnalistika hərtərəflidir, həyatımızın bütün sahələrini əhatə edir.

Jurnalistika fransızca «*journal*» sözündən yaranıb və «*gündəlik*», «*jurnal*» deməkdir. İctimai maraq kəsb edən informasiyanın toplanması, müxtəlif kütləvi vasitələrlə adamlara çatdırılması kimi çox mühüm bir missiyanı yerinə yetirən xüsusi peşə sahəsini jurnalistika adlandırırlar [47, 7].

Bizcə, «jurnalistika» sözü haqqında az da olsa təsəvvür yarandı. «*Qəzet*» sözünün mənşəyini və harada yarandığını da bilmək lazımdır. Elə isə kitabı oxumaq məsləhətdir...

Ta qədimdən, bəşəriyyətin yarandığı gündən insanların informasiyaya ehtiyacı duyulub. Mübaligəsiz demək olar ki, insan susuz yaşaya bilmədiyi kimi, informasiyasız da yaşaya bilməz. Bir anlığa təsəvvür edək ki, indiki informasiya bolluğu şəraitində bir neçə gün televiziya, radio və mətbuatsız, bir sözlə, informasiyasız qalmışıq. Belə bir şəraitdə insanın özünü

necə hiss etməsini şərh etməyə ehtiyac yoxdur. İnsanlar arasında mənəvi körpüyə çevrilən informasiya həm də ünsiyyət yaradır. Keçmişdə adamlar görüş-çatışmalarını bir-birinə danışır, beləliklə, hər hansı xəbər az müddətdə geniş yayılırdı. Bu da informasiyanın primitiv şəkildə ötürülməsi idi. İnformasiyaların bu cür ötürülməsində carçılardan, tacirlərdən, səyyahlardan, elçilərdən, məktublardan, hətta göyərçinlərdən istifadə olunurdusa, bu forma getdikcə təkmilləşmişdir.

Keçmişdən ta indiyədək natiqlərin çıxışları kütləvi informasiya fəaliyyətinin əsas formalarından biridir. Şifahi yolla yayılan informasiyalar hal-hazırda işlənən «form», «tribuna», «sovet», «duma» sözləri ilə bağlıdır. Onlarca qəzet var ki, indi də həmin sözləri adlarında yaşadır. Məsələn, 1986-cı ildə nəşr olunmuş «Xarici mətbuat» adlı məlumat kitabında adında «tribuna» sözü olan 19 belə qəzet göstərilir: «Tribuna» (Paraqvay, Avstraliya), «Tribun de Jenev» (İsveçrə), «Tribuna popular» (Venesuela) və sair.

Qədim Romada ilk dəfə Yuli Sezarın göstərişi ilə yaradılmış «Acta Senatus» və «Acta diurna populi Romani» adlı məlumatlar toplusu uzun illər fəaliyyət göstərmişdir. Məlumatlar gipsdən hazırlanmış lövhələrdə yazılır və insanların toplaşdığı görkəmli yerlərdən asılırdı. Başqa ölkələrdə məsələn, Yaponiyada «qəzet»lərin buraxılmasında gil lövhələrdən istifadə edirdilər. Belə qədim qəzet «İomiuri Kavaraban» (1615) idi. İngiltərədə əlyazma halında, «News Letters», Rusiyada isə saray və ticarət xəbərlərindən bəhs edən «Kuranti» (1655-1701) qəzetləri buraxılırdı.

Azərbaycanda da yazı materialı kimi papirusdan istifadə olunmuşdur. Şərq rəssamı, həkimi, alimi Mani (216-276) öz əsərlərini papirus vərəqələrində yazırdı. O, 7 kitabın

müəllifidir. Mani, deyilənə görə, Azərbaycanın Həmədan şəhərində doğulmuş, sonralar Babilə köçmüşdür.

Papirus dünya kitab mədəniyyətinin inkişafında çox mühüm rol oynamışdır. Bir çox xalqlar, məsələn, fransızlar indi də kağıza «papye», almanlar «papier», ingilislər «peyper», latıslar isə «peypers» deyirlər.

Tarixdən bizə məlumdur ki, yunanlar dəridən (perqamentdən) yazı materialı kimi istifadə ediblər. Onların bu kəşfi dünyaya yayılaraq Azərbaycana da gəlib çatmışdır. Zərdüşün Avesta kitabı da 12 min inək dərisi üzərində yazılmışdır.

Eramızın II əsərində, 105-ci ildə Çində Tsay Lun tərəfindən kağızın ixtirası o dövr üçün böyük hadisə, kitab mədəniyyəti tarixində əsl inqilab idi. Kağız VI əsrdə Yaponiyaya, X əsrdə isə Avropaya yayıldı.

Belə deyirlər ki, Azərbaycanda XV əsrə qədər kağız olmamışdır. Bəzi kitabşünaslar Azərbaycanda kağız istehsalını müxtəlif əsrlərə (XIII, XIV və XVI əsrlər) aparıb çıxarırlar. Halbuki son araşdırmalara görə IX əsrin sonu, X əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Xunəç şəhərində ilk kağız fabriki fəaliyyət göstərmişdir. Qısa müddətdə Azərbaycan kağız istehsalında uğurlar qazanır və öz məhsullarını xarici ölkələrə ixrac edir [7, 27, 28].

Kağızın kəşfi yazılı informasiyaların çoxalmasına gətirib çıxardı. Bu da informasiya xidmətində çalışan mütəxəssislərə ehtiyac yaratdı. Orta əsrlərdə Avropada yazılı informasiyaları toplayan büro da yaradılmışdı. İlk belə büro 1530-cu ildə Venetsiyada yaradılır. «Qəzet» sözü də həmin dövrdə meydana gəlmişdir. Bu ad Venetsiyada işlənən pul vahidinin adıdır. Həmin pula, yəni «qəzet» informasiya alıb oxumaq olardı.

Dövri mətbuatın yaranması alman alimi İohan Qutenberqin 1450-ci ildə ixtira etdiyi kitab çap maşını ilə

bağlıdır. XV əsrin ikinci yarısından başlayaraq Avropada İtaliyada 1465, İsveçrədə 1468, Fransada 1470, Belçika, Macarıstan və Polşada 1473, Çexiya və İngiltərədə 1482, Avstriya və Danimarkada 1482, İsveçdə 1483, Portuqaliyada isə 1487-ci illərdə mətbəə yaranır [84, 118]. Avropada mətbəələrin birdən- birə belə sürətlə artması kitab çapının inkişafına təkan verdi. Onu göstərmək kifayətdir ki, Avropada 1500-cü ildə 30, 1600-cü ildə 285, 1700-cü ildə 500 min adda kitab çap olunub. Lakin Azərbaycan bu sahədə çox geri qalırdı.

Böyük Azərbaycan filosofu, yazıçı və dramaturqu M.F.Axundov bu geriliyin səbəbini mətbəələrin olmamasında görürdü. O, Qafqaz canişini general Qolovinə məktubunda yazırdı ki, «... *müsəlman dillərində kitab çox azdır... Bunun səbəbi tamamilə aydındır. Kitabların çoxu əlyazmasıdır, çap kitabı isə azdır. Çünki bu yaxınlaradək müsəlman hökumətlərində mətbəə yox idi*». Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Şimali Azərbaycan torpağında bizə məlum olan ilk mətbəə isə XIX əsrin 30-cu illərində Şuşada təşkil olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdik ki, çap maşınının kəşfi böyük hadisə idi. Bu da mətbuatın inkişafına təkan verdi. İlk qəzetlər XVII əsrin əvvəllərində Avropada – Almaniya da 1609-cu ildə, İngiltərədə 1622-ci ildə, Fransada 1631-ci ildə meydana gəldi. Adında qəzet sözünü yaşadan həftəlik «La gazette» Fransada çap olunurdu. I Pyotr-un fərmanı ilə 1702-ci ildə Rusiyada ilk dövrü mətbu orqan «Vedomosti» qəzeti çıxmağa başladı.

Avropa ölkələri ilə müqayisədə iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf edən Azərbaycanda jurnalistika XIX əsrin otuzuncu illərində yaranmış və XX əsrdə püxtələşərək böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Jurnalistikanın hər iki əsrdə keçdiyi yola ayrı – ayrılıqda qısa da olsa nəzər salaq.

XIX ƏSR JURNALİSTİKASI

XIX əsrin əvvəllərində Tiflis Zaqafqaziyanın inzibati-mədəni mərkəzinə çevrilmişdi. Azərbaycanın bir çox ziyalıları da Tiflis mühitində yaşayıb yaratmışdır.

Məhz onların köməyi sayəsində Tiflisdə bir sıra mətbuat orqanları işıq üzü gördü. Qafqazda rus dilində ilk mətbu orqan «Tiflisskiye vedomosti» (1828-1832) qəzetinin çapı demək olar ki, qəzetçilik sahəsində yenilik idi və sonralar başqa qəzetlərin çapı üçün canlanma yaratdı. Bu qəzet gürcü dilində (1829), fars dilində (1830) və Azərbaycan dilində (1832) buraxılmışdır. Qəzetlərin redaktoru P. S. Sankovski idi. Azərbaycan dilində qəzetin adı «Tiflis əxbarı» («əxbar» ərəbcə «xəbər» deməkdir) idi. Təəssüflər olsun ki, bu qəzetin bir nüsxəsi belə əldə yoxdur. Lakin qəzet haqqında çoxlu arxiv sənədləri var. Və bu da imkan verir deyək ki, qəzet həqiqətən 1833-cü ilin əvvəllərinə qədər çıxmışdır.

«Tiflis əxbarı»nın materiallarını Şərq dillərini bilən Mirzə Əpriəm Yenikolopov redaktə edirdi. Qəzetin ilk nömrəsi 1832-ci ilin yanvarında çıxmışdır. Arxiv sənədində göstərilir ki, «bu il yanvarın 1-dən Tiflisdə aşağıdakı şərtlərlə tatar dilində (Azərbaycan-A.R.) qəzet buraxılacaqdır. 1. Qəzet həftədə bir dəfə çıxacaqdır. 2. Rusca nəşrində olduğu kimi tatar qəzetinin də illik abunə haqqı gümüş pulla 8 manat, yarım illik isə 5 manatdır. 3. Nömrələrin vaxtında çıxmasına və abunəçilərə müntəzəm çatdırılmasına nəzarət qəzetin baş redaktoru, baş saray müşaviri Sankovskiyə tapşırılır. Qəzet almaq istəyənlər ona ya şəxsən, ya da ki, yerli hökumət vasitəsilə müraciət edə bilərlər» [62, 10].

P.S.Sankovskinin ölümündən (1832-ci il 19 oktyabr) sonra Tiflisdə bir neçə il Azərbaycan dilində qəzet çıxmamışdır. Lakin bu vəziyyət çox davam edə bilməzdi.

Beşillik fasilədən sonra 1838-ci ildə Tiflisdə rus dilində «Zaqafkazski vestnik» adında qəzet çap olunmağa başladı.

1845-ci ildə isə «Qafqazın bu tərəfinin xəbərləri» çap olunur. Qəzet rəsmi dövlət fərmanlarını, qanun və qərarlarını yayan bir orqan idi. Qeyri-rəsmi məlumatlara görə, qəzet 1846-cı ildə bağlanmışdır. Həm «Tiflis xəbəri», həm «Qafqazın bu tərəfinin xəbərləri» milli Azərbaycan mətbuatını yaratmadı. Lakin demək olmaz ki, həmin qəzetlərin gələcəkdə mətbuat orqanlarının yaradılmasında rolu olmadı. Əksinə, bu qəzetlər milli mətbuatımızın yaradılmasında onun rüşeymi oldu.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda kapitalist münasibətləri meydana gəlmiş və inkişaf etməyə başlamışdı. Yeni sənaye sahələri ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı da inkişaf yoluna qədəm qoydu. Lakin etiraf etməliyik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı Rusiya sənayesi və bazarının tələbinə tabe olmuş, onun başlıca vəzifəsi Rusiya sənayesini xammalla təmin etmək idi. Rusiya qəsdən Azərbaycan iqtisadiyyatını özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışırdı. İstəməirdi ki, Azərbaycanda iqtisadiyyat müstəqil inkişaf etsin. Çünki, müstəqil inkişaf olan yerdə asılılıq da az olur.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatındakı dəyişikliklər maarif və mədəniyyətin inkişafına da təsir göstərdi. Bakıda, Gəncədə, Şamaxıda və Şuşada məktəblər açılırdı. Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafında S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, H.Zərdabi, N.B.Vəzirov, S.M.Qənizadənin rolu böyük olmuşdur.

Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır. 1876-cı ildə açılmış Qori seminariyasının Azərbaycan üçün müəllim kadrların hazırlanmasında xidmətləri danılmazdır. Azərbaycanın görkəmli maarifçiləri C.Məmmədquluzadə, R.Əfəndiyev, H.Mahmudbəyov, F.Köçərli bu seminariyada təhsil almışlar.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ilk kütləvi kitabxana və qiraətxanalar açıldı ki, bu da xalqın maariflənməsində ona yardımçı oldu.

Bu dövrdən söhbət açarkən, Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndəsi, təbiətşünas alim H.Zərdabi haqqında böyük məhəbbətlə danışılmalıdır. Bu gün də, sabah da, həmişə ilk milli Azərbaycan mətbuatının banisi və redaktoru H.Zərdabinin surəti gözlərimiz qarşısında əzəmətlə ucalıb və ucalacaq.

Şirvan torpağının Zərdab kəndində anadan olmuş H. Zərdabi orta təhsilini Şamaxı və Tiflisdə almışdır. Onun dünyagörüşü Moskva Universitetində təhsil aldığı illərdə formalaşmışdı. Universiteti bitirdikdən sonra H.Zərdabi Tiflisə gəlir, bir müddət orada çalışdıqdan sonra Qubaya, 1869-cu ildə isə Bakıya köçür.

H.Zərdabinin yaradıcılığında «Əkinçi» qəzeti çox mühüm yer tutur. Qəzetin ilk nömrəsi 1875-ci il iyulun 22-də çıxmışdır. Gec də olsa, 70 ildən sonra öz soy kökünə qayıdan xalqımız həmin tarix – 22 iyulu mətbuat günü kimi qeyd edir.

Arzu və istəklərini həyata keçirmək üçün yorulmadan mübarizə aparan H.Zərdabi M.F.Axundovdan əlavə, dövrünün görkəmli ziyalıları olan S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov, Əhsənül-Qəvaid, Ə.Gorani, Ə.Heydəri və başqalarının qüvvəsinə arxalanırdı. «Yalnız belə bir tərəqqipərvər müəlliflər heyətinin sayəsində «Əkinçi» zamanəsinin mühüm elmi, texniki, kənd təsərrüfatı, mədəni yenilikləri, nailiyyətləri haqqında müntəzəm məlumat verə bilmiş, öz səhifələrində Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafı baxımından faydalı polemika açmış, yeni elmi dünyagörüşünün parlaq nümunələrini vermişdi» [22, 9].

Qəzet əvvəlcə dörd şöbədən - «Daxiliyyə», «Əkin və ziraət», «Elmi xəbərlər» və «Təzə xəbərlər»dən ibarət idi. Sonralar Zərdabi «Məktubat» şöbəsinə ehtiyac olduğunu hiss etdi və belə bir şöbəni də açdı. Beləliklə, beş şöbə qəzetin sonuncu nömrəsinə kimi davam etmişdir.

«Əkinçi» hər bir işdə yeniliyin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Maarifi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, məişətdə tərəqqini təbliğ edirdi. Qəzetin birinci nömrəsində (22 iyul 1875, № 1) dərc edilmiş proqram məqaləsində deyilir:

«Dünya bir şeydir ki, həmişə dövrən edir və insan bu tövr dünyanın gərdisinə görə gərək habelə öz raftarını da dəyişdirsin, necə ki, məsəldir deyərlər zamanə dəyişilməyi albəttə hər anlayan kəsə məlumdur və bu tövr zamanənin dəyişilməyi bizim ilə deyil, həmçinin biz qadir deyilik ki, zamanəni dəyişilməkdən saxlayaq. Ol kəslər ki, həmişə bizə etibar edib bizim sözlərimizə əməl ediblər, zamanə dəyişildiyinə görə gün-gündən tərəqqi edib irəli gedirlər». Köhnə həyat tərzini pisləyən qəzet xalqı yeniliyə səsləyirdi, onları «avropalaşmağa» çağırırdı.

252397
M.F.Axundovla H.Zərdabi arasında aparılan yazışmalarda qəzet barəsində qiymətli, dəyərli fikirlər söylənilmişdir. M.F.Axundov 1875-ci il aprelin 21-də Zərdabiyə göndərdiyi məktubunda «Əkinçi» qəzetinin qarşısında duran vəzifələri belə müəyyənləşdirmişdi: «Sizin qəzetinizin əsas məziyyətlərindən biri ifadənin gözəlliyi, ibarələrin zərifliyi və aydınlığı, orfoqrafiyanın düzgünlüyü olmalıdır. Çünki sizin qəzetiniz başqa məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan yazısını düzgün olmayan ifadələrdən təmizləməyə çalışmalı, bu dildə yazan bütün adamlar üçün nümunə olmalıdır» [1, 387]. Qəzet belə bir nümunə olmağa çalışırdı.

«Əkinçi»nin əməkdaşlarından olan S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığının bir hissəsi qəzetlə bağlıdır. Onun satirik şerləri qəzetin nüfuzunu xeyli artırırdı. Avam müsəlmanların gözünü açmaqda S. Ə. Şirvani az iş görməyib. O, avamlığın daşını atmaq üçün çıxış yolunu maariflənməkdə görürdü. «Əkinçi»nin rolunu yüksək qiymətləndirən S. Ə. Şirvani şerlərinin birində belə deyir:

Xassə ol kim, «Əkinçi»yi dana,
Əhli-islami eyləyib ehya,
Gah Peterburqdan olur guya,
Gah olur Hindi-Şərqdən peyda.

*Gah Dunaydan qəzet verir xəbəri,
Gah Parisdən gəlir onun əsəri.
Kəşf edir kaxanədən səməri,
Söyləyir hər kraldan xəbəri* [58, 56, 57].

S.Ə.Şirvaninin «*Əkinçi*»də 10-dan çox satirik şer və məktubu çap olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri olan, görkəmli dramaturq Nəcəfbəy Vəzirov publisist yazıları ilə yanaşı, satira ustası kimi də məşhurdur. «*Əkinçi*» məktəbini keçən N.Vəzirov ilk publisist əsərini məhz orada çap etdirmişdir.

Moskvada təhsil alan N.Vəzirov daim «*Əkinçi*» ilə əlaqə saxlamışdır. Onun qəzetdə 8 məqaləsi dərc olunmuşdur. Dramaturq «*Bəndi məxsusi*» sərlovhəli məqaləsində yazırdı:

«Hərdəm tənha oturub fikir edirəm: xudavənda, bizim axırımız necə olacaq? Aqlımız ata-baba aqli, getdiyimiz ata-baba yolu, heç bir dəyişilmək yoxdur. Ata - babamız xoruz və qoç döyüşdürüb, it boğuşdurub, qurşaq tutdurub, dərviş nağılına qulaq asıb, qızıl quş saxlayıb günlərin keçirdib, biz də ki, bu yolu gedirik, tələf olacayıq» [22, 353].

Tənqid hədəfini düz seçən publisist N.Vəzirov xalqın gələcək taleyi üçün narahatçılığını bildirir. Və məktəblərdə uşaqların tərbiyəsini düzgün qurmağı vacib sayır. O, arzu edir ki, məktəblərdə təbii elmlərin tədrisi üstünlük təşkil etsin, coğrafiyanı öyrənməklə uşaqlar dünyada olan vilayətlərdən xəbərdar olsun. N.Vəzirov sonrakı yaradıcılığında da öz ideyasına sadıq qalaraq xalqın gözünü açmağı qələm dostlarına məsləhət görmüşdür. Görkəmli publisist Nəcəf Vəzirzadə imzası ilə «*Əkinçi*»də (12 may 1877, № 10) yazırdı: «... bizim zamanə tərəqqi zamanıdır və tərəqqi etməyən tayfa günü-gündən tənəzzül edib axırda puc olacaq, ona binaən bizim şüərə qardaşlarımızdan – ki, onlar əlhəqq xalqın gözçüsüdürlər, - iltimas edirik təqazayi – zamanəyə müvafiq xalqın gözümü açmağa səy eləsinlər...».

N.Vəzirov vətənin halına yanan, elminin dərdinə qalan, hər vasitə ilə xalqına dayaq olan, onun köməyinə qələn maarifpərvər yazıçı - publisist idi.

«Əkinçi»dən danışarkən Əsgər ağa Goranidən danışmamaq mümkün deyil. O, məşhur «Qarabağnamə» əsərinin müəllifi Mirzə Adıgözəlbəyin nəslindəndir. Onun «Əkinçi»də 40-dək məktubu dərc olunmuşdur. Moskvada təhsil aldığı illərdə H.Zərdabi ilə əlaqə saxlamış və qəzetdə yaxından iştirak etmişdir. Ə.Goraninin Moskvadan göndərdiyi təzə xəbərlər «Əkinçi»də çap olunurdu. H.Zərdabi xəbərlərin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək qəzet səhifələrində ona geniş yer ayırırdı.

H.Zərdabi qəzetin məzmununun izahını verərkən bildirmişdir ki, orada elmi xəbərlərlə yanaşı, təzə xəbərlər olacaqdır. O, axıra kimi məramnaməsinə sadıq qalmışdır. Elmi və təzə xəbərləri verməklə Azərbaycan xalqının ölkə və dünya hadisələrindən xəbər tutmasına, maariflənməsinə xidmət göstərmiş, onların gözünü açmışdır. Bir neçə xəbərə diqqət yetirək:

Elm xəbərləri

...Amerikada bir teleqraf kimi əsbab ixtira olunub ki, onilə danışmaq da olur. Bu teleqrafı belə imtahan ediblər: Boston şəhərində bir şəxs vəz deyəndə o şəhərin 150 verstliyində olan Salim şəhərinin əhli zikr olan vəzə qulaq asıb, sonra ona mərhəbə deməyinin və əl çalmaqlarının sədasi ol vaizə gəlib və bir də Nyu-York şəhərində çalınan muzikaya bu şəhərdən 500 verst arası olan Filadelfi şəhərinin əhli qulaq asıb əl çalacaqlar. Bu əsbabın adına telefon deyirlər...

(«Əkinçi», 28 aprel 1877, № 9).

Amerikada yazı yazmaqdan ötrü bir maşın ixtira olub ki, fortepianoya oxşayır. Onun hər dilini basanda bir hərf

yazılır. Deyirlər bu maşın əl ilə yazılmaqdan birə-bir tez və yaxşı yazır.

(«Əkinçi», 8 oktyabr 1876, № 19)

Təzə xəbərlər

...*Həzrəti – şahənşahi - İran Peterburqa vəkil göndərüb ki, Osmanlı ilə cəng olsa, İran kimin tərəfini saxlamağı məlum eləsin.*

(«Əkinçi», 22 dekabr 1876, № 24)

Qarabağdan yazırlar ki, cənab knyaz Usmiyevin mülkündə bir hacı Molla Ələkbər adlı şəxs maşın ixtira etmək fikrinə düşüb ki, öz - özünə diyyü döysün, təmizləsin və bir də çox dərin çaydan su çıxartsın.

(«Əkinçi», 23 avqust 1876, № 16)

H.Zərdabi xəbərlərə belə geniş yer verməklə oxucuların gözünü açdı.

«Əkinçi»də imzasına rast gəldiyimiz müəlliflərdən biri də Əhsənül-Qəvaiddir (Hacı Məmmədsadiq). «Məktubat» şöbəsində gedən məqalələrin çoxunda onun imzası var.

«Əkinçi»nin müəlliflərindən olan Ələkbər Heydəri publisist yazıları ilə yadda qalıb. O, dünyəvi elmləri yüksək qiymətləndirərək onun tədrisini vacib sayırdı.

Yuxarıda adları çəkilən müəlliflər «Əkinçi»nin ən fəal yazarlarından idi. Qəzet təkcə onlarla kifayətlənməyərək digər müəlliflərə də öz səhifələrində yer ayırırdı. Həsənbəy Zərdabi «Əkinçi»nin qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirərkən onun müasir məsələlərlə nəfəs almasını, xalqın gözünü açan bir vasitə olduğunu yaxşı bilirdi. O, yazırdı:

«... *Qəzet dərviş kimi nağıl deyə bilməz. Onun borcudur işlərin yaxşı və yamanlığını ayna kimi xalqa göstərsin, ta xalq öz nik-bədindən xəbərdar olub onun əlacının dalınca olsun*» [22, 150].

Göründüyü kimi, «Əkinçi» yaxşı ilə pisi, xeyirlə şəri

ayırmağı məsləhət görürdü. Zərdabi cəmiyyətdə haqq və ədalətin, xeyir və işığın, azadlığın, aqlın zəfər çalacağına inanırdı.

Senzura və jandarmın təzyiqlərinə məruz qalan «Əkinçi» az yaşadı. Cəmi 56 nömrəsi çıxmışdır (1875-ci ildə 12, 1876-cı ildə 24, 1877-ci ildə isə 20). Qəzet tez bağlanması baxmayaraq mədəniyyətimiz tarixində böyük bir ad qoydu. Onun milli mətbuat tariximizdə açdığı yol çox uğurlu oldu. Bundan sonra Azərbaycan mətbuatı və ədəbiyyatı tarixində xidmətləri olan bir sıra qabaqcıl xadimlər «Əkinçi»nin başladığı xeyirxah işi davam etdirdi, onun ideyalarını yaşatdı.

Təəssüflər olsun ki, indinin özündə bəziləri «Əkinçi»nin Azərbaycan jurnalistikası tarixindəki rolunu düzgün qiymətləndirmir, onu təkcə kənd təsərrüfatından yazan qəzet kimi qələmə verirlər. Belə düşüncələr əsasən qəzetin adının «Əkinçi» olmasını əsas gətirirlər. Bu yanlış fikirdir. Düzdür, «Əkinçi» əsasən kənd təsərrüfatından yazırdı. Amma demək olmaz ki, o başqa mövzulara toxunmurdu. Unutmaq olmaz ki, o vaxt qəzet buraxmaq çətin idi. Elə buna görə də H.Zərdabiyə məsləhət görürlər ki, qəzeti «Əkinçi» adlandırsın ki, onun çapına icazə ala bilsin. O özü bu barədə 1905-ci ildə «Rusiyada əvvəlinci türk qəzetəsi» məqaləsində yazırdı: *«Mən ona (Staroselski nəzərdə tutulur- A. R.) dərdimi deyəndən sonra ... məsləhət gördü ki, qəzetin adını «Əkinçi» qoyum ki, guya məhz əkin və ziraətdən danışacaq».*

2001-ci ilin iyul ayında xalqımız «Əkinçi»nin 125 illiyini qeyd etdi. Yubileyə bağlı mətbuatda dərc olunmuş yazılarda qəzetin Azərbaycan milli mətbuatı tarixindəki rolu bir daha çox yüksək qiymətləndirildi. Respublika prezidentinin yubileyə bağlı fərmanında göstərilir ki, milli demokratik mətbuatın «Əkinçi» qəzeti tərəfindən bəyan edilmiş başlıca prinsipləri - maarifləşmə, müasirləşmə, məfkurə saflığı, ümummilli məqsədlərin təbliği, bəşəri dəyərlərin milli ənənələrlə üzvi vəhdəti, ədəbi dilin danışq dilinə

yaxınlaşdırılması, hadisələrin obyektiv işıqlandırılması Azərbaycan milli demokratik mətbuatın gələcək inkişafı üçün təməl daşları rolunu oynadı.

«Əkinçi» bağlandıqdan sonra Zaqafqaziyada Azərbaycan mətbuatı aləmində boşluq yarandı. Belə ki, Azərbaycan dilində bir müddət qəzet çıxmamışdır. 1879-cu il yanvarın 14-də birinci nömrəsi işıq üzə görün «Ziya» («Ziyayi Qafqaziyyə») qəzeti bu boşluğu aradan qaldırdı. Qəzet Hacı Səid Ünsizadə tərəfindən buraxılırdı. Hətta S. Ünsizadə qəzetin nəşri üçün xüsusi mətbəə yaratmışdı. Qəzet «Ziya» adı ilə 76 nömrədən sonra «Ziyayi Qafqaziyyə» başlığı ilə nəşr olundu. Və bu adla 1884-cü ilə qədər davam etmiş, sonuncu 183-cü nömrəsi Şamaxıda buraxılmışdır.

Səid Ünsizadənin ortancıl qardaşı Cəlal Ünsizadə qardaşının yolu ilə gedərək qəzet buraxmaq fikrinə düşür. Lakin o, qəzet yox, «Kəşkül» adlı jurnal buraxır. Onun birinci nömrəsi 1883-cü ilin yanvarında işıq üzə gördü. On bir nömrədən sonra C. Ünsizadə onu qəzetə çevirdi. «Kəşkül» jurnalı və qəzeti 1891-ci ilədək davam edərək cəmi 123 nömrə çıxmışdır. Burada azərbaycanca materiallarla yanaşı ərəb və fars dillərində də məqalələr verilir. XIX əsrin sonunda Azərbaycanda nəşriyyat işinin inkişafında Ünsizadə qardaşlarının da rolu böyük olmuşdur.

XIX əsrin 70-80-ci illərində Bakıda kapitalizmin inkişafı mətbuata da öz təsirini göstərdi. Təkcə bu faktı göstərmək kifayətdir ki, 1870-1899-cu illərdə Qafqazda 56 mətbuat orqanı fəaliyyət göstərmişdir. Təəssüflər olsun ki, onlardan yalnız 3-ü Azərbaycan dilində idi. Başqa dillərdə də qəzetlər çıxırdı. Onlardan rus dilində çıxan «Bakinski listok» (1871-1872), «Kaspi» (1881-1919) qəzetlərini misal göstərmək olar. 38 il fəaliyyət göstərən «Kaspi» qəzeti uzunömürlü olub 10 min 65 nömrəsi çıxmışdır.